नं० ८७८-घ

अधिमासादि निर्णयः (धर्मशास्त्रम्)

नं० ८७८-घ

पत्राणि ३ (त्रीणि) 3 (सम्पूर्णम्)

ग्रासमध्ये मिलनसंक्रान्तः ३ दिन स्वांद्रस्तु मांतः प्रवेशो हो संक्रमण गा नृ संक्रमण इके नृपो धि
कोऽयं हृमयं कुर्मो स्वय न्वगतीमि नात्र तन्नु पाप द्गुन नाम नृ दोषेन नमो हे तिमिर संमु ये श्र
मनु खिस्टैपिधि केय गणये नेर बुम्समध्ये मितिपुरुषोध्येः सद्भुं नकरेमि संक्रमण संक्रान्तः सूर्य संक्र
लांतः चंद्रे मास ३ दिनः प्रवेश नाचार्यैः प्रमाण स्वांद्रे मास ३ दिनः एतद्भुंमभवति पूर्व मावास्या
नादरि मा मावास्यां ने प्राकृता वदमांतो मासः अमावास्या ने सूर्यचंद्र संक्रलपौ र्योगो भव
तिस्व रतः बद्धे दृटि कामि वियोगो भवति नस्या दृयोगादपर वियोगो याववत्सावत् विमलां
तो मासः सव स्नाद्ध्येः तयमासाधि मास निर्णय विषये संगीकृतः अप रै र संक्रांतो मासे गौ हूत
शुभ्यर्थः अस्य पथ्य त्रिसूर्य गय दृष्टो मध्य गत हृ मा कालानंतरं सोद्वा स्थितिकालः पद्द टिकाभ्यो
न्यूनो दृ श्य ने तथापि सूक्ष्मदर्शि तः पूर्वाचार्यै रसत्ता मुक्तो मंडले इत्युक्तं तस्मादमान्त मानव प्रमासं
संक्रांति लक्षणो मासः असंक्रमणः संक्रांति रहितोऽधिको नूनं यः द्वि संक्रमणः संक्रान्ति द्वययुक्तो दैयो
सेपः अस्पष्टमह्मरांश्रहत्समतान्त्रु साणि नग श्री भास्कराचार्यै नात्सिद्धांत शिरोमणौ दर्शितं अ
संक्रांतिमासोऽधिमासः स्फुटः स्याद्विसंक्रांति मासः क्षयाख्यः कदाचित् क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः
स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं स्यात् ॥ गतोऽब्ध्यद्रिनंदैर्९७४ मिते शाककाले तिथीशैर्११५
र्भविष्यत्यथांगाक्ष सूर्यैः १२५६ गजाद्र्यग्नि भूमि १३७८ स्तथा प्रायशोऽयं कुवेदेन्दु १४१ वर्षैः क्वचिद्गो
कु १९१ भिश्च श्रीभास्कराचार्येणाब्ध्यद्रिनंद ९७४ मित शाक कालाद्दुपरि तिथी ११५ मित शाक का
लात्पूर्वं सिद्धांत शिरोमणि विरचितः अतएवोक्तं गतोऽब्ध्यद्रिनंदैर्मिते शाककाले तिथीशै र्भविष्यतीति

२

तत्रागजाद्रिमिते ११२६८ ... मिन्नल्पे शाककाले रविमंडलांतमासप्रमाणेन तदयमासाधिमासो
ऽवदर्शे तेनाश्विनी अमावास्यायां ७ बुधे चतुश्चत्वारिंशन्नं ४४ घटिका तस्मिन्नेव दिने सप्त
त्रिंशन्नाड्यां ३७ घटिकास्वतीतासु तुलासंक्रमणस्य समुत्पन्नत्वात् आश्विनस्तुलासंक्रांतियुक्तत्वात् शु
द्धः कार्त्तिकी अमावास्या ८ शुक्रे सप्तदश १७ घटिका तस्मिन्नेव दिने एकत्रिंशन्न ३१ घटिकास्वती
तासु वृश्चिकसंक्रांतिर्भवति अयमसंक्रांतत्वादधिकः अपरो मासो वृश्चिकसंक्रांति
युक्तः तस्मात् शुद्धः कार्त्तिकः तस्यामावास्यायां चतुश्चत्वारिंशन्नं ४४ घटिका तस्मिन्नेव
दिने एकोनषष्टि घटिकास्वतीतासु धनुःसंक्रमणस्य समुत्पन्नत्वात् धनुःसंक्रमणं मार्गशीर्षे जा
तं तस्यामावास्यायां १ सोमे पादोनपंचदश १४ घटिका तस्मिन्नेव दिने पंचकोनविंशन्न घटि
कास्वतीतासु मकरसंक्रांतिर्भवति इयं मकरसंक्रांतिर्यद्यपि अमामासानतिक्रम्य जाता
तथापि रविमंडलांतमासप्रमाणेन पूर्वमासे एव पतिता तस्मात् संक्रांतिद्वययुक्तत्वा
न्मार्गशीर्षः क्षयमासो जातः माघी अमावास्यायां ३ सोमे एकचत्वारिंशन्नं घटिका ४१ तस्मि
न्नेव दिने अष्टचत्वारिंशन्न घटिकास्वतीतासु कुंभसंक्रांतिर्भवति इयमपि संक्रांतिर्यद्यपि मा
समतिक्रम्य जाता मंडलांतमासप्रमाणेन पूर्वमासे एव तस्मान्माघः शुद्धः अन्य
था मंडलांतमासानंगीकारेण द्वयोरधिमासः स्यात् मासो वै परिकीर्तितः इत्येतत् वा
क्यमनर्थकं स्यात् आर्यपदे तु संदेहो नास्ति यतो ब्रह्मपदतिथिनाः आर्यपदतिथिप्र

उद्वर्त्तिकाद्व्यक्षपदसंक्रान्तितः आर्यपदसंक्रान्तिस्त्रिघटिकोना तस्मादार्यपदे संदेहाभावः तथा च फा
ल्गुनी अमा २-गुरौ ब ३ घटिका तस्मिन्नेव दिने पंचत्रिंशत् घटिकास्वतीतासु मीनसंक्रान्तिर्जाता तस्मादयं
फाल्गुनः असंक्रान्तत्वादधिकः क्षयः कार्त्तिकादित्रये नान्यतः स्यात् तदा वर्षमध्येधिमासद्वयमित्य
स्मादाहुः संदर्भितं ये व्यक्षपदे क्षयमासाधिमासत्तिसीये अक्रान्तं मासं गणयन्ति तैरेव समतमविदितं पौलिश
सिद्धान्ते स्फुटं गत्वा यदा चन्द्रो रविमंडलं नैति गः तद्वद्धि संक्रमो भानोर्मासः स स्यान्मलिम्लुचः कालनिर्णये
संक्रमो यदि भवेद्रवेस्ततो मंडलाद्बहिः रश्मिनिर्गते विधौ उद्यते सति स संक्रमो बुधैः शुद्धमासरुत्तरो मलिम्लुचः
त्ह्लः यदा शशी याति गभस्तिमंडले दिवाकरः संक्रमणं करोत्यनु विवाहयज्ञोत्सवनाशहेतुः कालादर्शे
मासः कथितः स्वयंभुवा रत्नमालायां सवितृमंडलमेति यदा शशी तदनु संक्रमणं कुरुते रविः मरव
महेकृवनाप्यकरस्सतुनिवरैः कथितोधिकमासकः श्रार्द्धफलग्रंथे चन्द्रार्कयोस्तु विवेकं प्रतिपद्दर्शसंधि
कुतिथ्यतादिं दुदायतो रसद्नाड्योर्कमंडले तन्मंडलाद्विप्रतिगच्छते ततः सूर्यस्य संक्रमः मासोसौ मलिनः
श्रोक्तो न तद्दिनाधिकः स्यात् ततः पितामहः प्रतिपद्दर्शसंधौ तु विवेकं सूर्यचन्द्रयोः जवान्तरात् पश्चिमे चन्द्रे नाडिकामत्र
र्कमंडले मत्रकलात्मकबिंबग्रहणं ज्योतिःप्रकाशे दर्शान्त एके कथितोत्र मासः परैः प्रविष्टो रविमंडलं ततः स
तद्धयेद्रविसंक्रमः स्यात्स एव पूर्वस्मिन्न चापरस्मिन्निति पितामहः अष्टाधिमासाः स्युर्निश्चं प्रोच्यन्ते फाल्गुना
दयः सौम्यपौषौ द्वयो नित्यं भवेतामिति निश्चितं १ तृतीयो वाप्यधिमासो वा स्यादूर्जे इति निश्चितं नद्वयो
नाधिमासाः स्युन्याषाढो वै पक्षि कीर्तिताः २ पंचमाषाढस्तु वैष्णवाख्या अधिमासाकाव स्थितां सर्वंतिवाप्ये
स्मिव वैशाखे ११ वीं कविनिरणाकरैः १९ २ तथैव फाल्गुनश्चैत्र आश्विनः कार्त्तिकोऽधिमासः एतेविंद्रैः १८

वारंगैर्वा कदाचित्कोकु १९ वत्सरैः ८ मासिकौ बोद्धव्यौ स्यातां कदाचित्कार्त्तिके भवेत् अधिमास तत्र ज्येष्ठो
भवेन्निश्चितं तयोर्यदा ५ तयास्त्राग्धिमासः स्यान्निश्चितं भाद्रत्रये आश्विनो ज्यैष्ठ सदा स्यात्तामादो भाद्रपदस
स्तात् ६ यस्मिन्वर्षे कार्त्तिकं तयोर्भवति तस्मिन्वर्षे ज्येष्ठोधिमासो भवेत् अत्र ज्येष्ठ शब्देन भाद्रपदो ज्ञे
यः यतः तयास्त्राग्धिमासः स्यान्निश्चितं भाद्रपदत्रय इति नियमात् भाद्रपदादि त्रयाणां मध्ये भाद्रपदो
ज्येष्ठो ज्यायानित्यर्थः २ अथाधिमासक्षयमासयोः कार्याकार्यं स्याह कर्म्मास्य नृगतीति नात्र तत्रु
पास्कृति अन्यागतिर्येषां तानि कर्म्म गतीनि तानि अत्राधिमासक्षयमासयोर्नि तत्कुर्यात् नखलारयेत्॥
न कुर्यादित्यर्थः अर्थात् अनन्यगतीनि कर्म्माण्यत्र कर्त्तव्यानीति सिद्धं अनन्यगतीनामनन्यगतीनां मिश्र
विचारः यानि कालनिरोधेन प्राप्तानि तान्यनन्यगतीनि अन्यानि अनन्यगतीनि यथा ऋतौ भार्यामुपेयात्॥
तत्र ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः इति मनुना ऋतुप्रमाणमुक्तं॥ तत्र षोडश रात्री मध्ये निषिद्ध
न्यपहाय गर्भधानं तत्र ऋतुर्यदि मलमासे शुद्धमासे वा प्राप्तस्तदा शुद्धमासे दोषरहिते गर्भाधानं कुर्यात् असंभवे मल
मासे एव कुर्यात्॥ तथा चोक्तं॥ अनन्यगतिकं कुर्यात् नित्यं नैमित्तिकं तथेति॥ एवमन्यान्यपि विचार्य कुर्यात् गर्भाधाना
द्यन्नप्राशनान्तकर्म्मसु मलमासादौ नास्ति निषेधो नास्तीति संस्कारप्रकरणे उक्तमस्ति॥ गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्ते पुन
गुरुसिते मौढ्ये मित्यादिना तथाऽरण्यगर्गः॥ यत्तु कैश्चित् जन्म चास्तु शुभ जन्मासस्तु यस्य जन्म मृतस्य यत्तु आ
मृतस्य दाये तु यमासे स्यवत: तस्य मासो तिथि स्वकृत्ये ज्ञातव्यो॥ तिथेः प्रथमे ऽर्द्धे जन्म वा मृत्युर्वा भवति तदा प्रथमः
मासः द्वितीयार्द्धे द्वितीयो मासो ज्ञेयः तथा च वृद्धकालनिर्णये तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेर्द्धे तथोत्तरः मासावि
ति अथ मलमासः कृत्याकृत्यमुक्तं तत्रादौ प्रथमबृद्धेति वयो गर्भधनादेर्वृद्धिः गर्भस्य कलच्छ्रितां कुशास्थि च दर्माद्यः
प्रतिमासे भवति धनादीनां कालांतरे वृद्धयः तदादिकं सत्ये प्रेष्ये वेतन दानार्थं अधिको मासो गण्यते तथा यम
गर्भे वार्द्धुषिके भृत्ये श्राद्धकर्म्मणि मासिके सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् पाठान्तरव्याख्यानं अधियु
गे पूर्वोधिमासः कृतयुगेति एकस्मिन्वर्षे अधियुगे अधिकद्वये सति पूर्वोधिमासः प्राकृतः प्रकृतमासवत् ज्ञेयः अधिकवत्पूज्यः

ज्यः: अर्थादुत्तरोधिमासो मलमासः तदुक्तं मासद्वये ऽप्य मध्ये च
संक्रमो न भवेद्यदा प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुच इति॥

इदानीं मासि मासस्वरूपं मासस्य चलत्वं राशिमाह ।। असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्याद्द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः
कदाचित् ।। क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च ।।६।। यस्मिन् चान्द्रे मासेऽर्कसंक्रा
न्तिर्नास्ति सोऽधिमास इति प्रसिद्धम् ।। तथा यत्र मासे संक्रान्तिद्वयं भवति स क्षयमासो ज्ञेयः । यतः संक्रान्त्यु
पलक्षिता मासाः अतः एकस्मिन्मासे संक्रान्तिद्वये जाते सति मासयुगलं जातं स क्षयमासः कदाचित्का
लान्तरे भवति यदा भवति तदा कार्तिकादित्रय एव तदा क्षयमासात्पूर्वं मासत्रयान्तरे एकाधिमासो
ऽग्रतश्च मासत्रयान्तरितोऽन्यश्चासंक्रान्तिमासः स्यात् ॥ अत्रोपपत्तिः चन्द्रमासप्रमाणमेकोनत्रिंशत्सावन
दिनान्येकत्रिंशद्घटिकाः पंचाशत्पलानि २९।३१।५० तथार्कमासे त्रिंशद्दिनानि षड्विंशतिर्घटिकाः स
प्तदशपलानि ३०।२६।१७ ।। एतावद्भिर्दिवसै रविर्भमेकं गत्वा राश्यन्तरं गच्छति यदार्कगतिरेकषष्टिकला
स्तदा सार्द्धैकोनत्रिंशत्सावनदिनैः २९।३०।२ इति ... चान्द्रमासादल्पोऽर्कमासः स्यात् एवं र
विमासस्य परमाल्पत्वात् २९।३०।४८ । सा चेत् कषष्टिर्गतिः ... कादित्रये ... ईदृशोऽल्पोऽर्कमासो यदा
चन्द्रमासस्य न्यूनः स्यात् तदा पातो भवति तदा एकस्मिन्मासे संक्रमणद्वयमुपपद्यते अत उक्तं क्षयः कार्तिका
दित्रय इति पूर्वं किल अमावास्यान्ते संक्रान्तौ जातायां ... गतेरधिकत्वात् मार्गशीर्षे द्विसंक्रान्तिः ततः
पुनर्गतेरल्पत्वात् चैत्रेऽप्यसंक्रान्तिर्भवति ततो वर्षमध्येऽधिमासद्वयमुपपन्नं ।। इदानीं गतशाकानां
प्रतीत्यर्थं क्षयमासकालानुगतान् कतिचिद्दर्शयति ।। गतोऽब्धिद्विनन्दैर्मिते शाककाले १८४
तिथीशैः १११५ भविष्यत्यथोऽङ्गाक्षसूर्यैः २२२६ गजाङ्गनिक्षिभूमि १२६७ ... यंकुवेदे ...

3 वर्षैः क्वचिद्विज्ञोकुभिश्च ॥६॥ स्पष्टार्थम् । अत्रोपपत्तिः यदा किलैक विधानि शुद्धिस्तदा भा
द्रपदोऽधिको मासः तस्मिन् जाते कार्त्तिकादित्रयेऽन्यतमः क्षयमासः संभाव्यते सा च तथा शुद्धिः
कुवेदेन्दु १४१ वर्षान्तरे कालेऽपुनर्भवति किंतु सत्रिभागाग्न्यांशः शुद्धिर्वृष्टिकाऽधिका
स्यात् कदाचिदेकोनविंशत्या वर्षैस्तादृशी भवति तत्र त्रिभागो नास्ति स्थूलदृशा वृष्टि
काऽधिका भवति कुवेदेन्दु १४१ वर्षैरथवा एकोनविंशतिवर्षैस्तयोर्द्विधा द्वादशु
भेः खरामैश्च भक्ता इत्यादिना अधिमासेषु लब्धेषु शेषं तिथिषु संप्रथमस्यान्ते नेसं
ज्ञं शकाः ९७४ चूटिकाः १०६१११ द्वितीये शकाः ११५ ... अतः तथा प्रायशो
यं कुवेदेन्दुवर्षैः १४१ क्वचिद्विज्ञोकुभिश्चेति प्रागागतं श्लोकस्यार्थोऽनुक्तः स्यात् ॥७॥ इदानीम
स्य प्रश्नमाह ॥ यत्प्रोक्तं प्राक्तनकीर्त्तनाय मुनिभिर्वर्षैर्धिमासद्वयं तत्स्वबुद्धिः कथं कदा
कति च वर्षेषु तत्संभवः एवं प्रश्नमविदां वरे गणकाः पृष्टो विजानाति यः सोऽयं मन्येत गा
णकाब्जकुड्मलवनप्रोद्बोधने भास्करः ॥८॥ स्पष्टार्थम् ॥ इति श्री अधिमासादि
निर्णयः ॥११॥